

MUSLIMANSKO ŠKOLSTVO: KRATAK POVIJESNI PRESJEK

Mustafa SPAHIĆ

Sažetak

U ovome tekstu autor komparira značenje pojmova ljudsko znanje – Božije znanje, Vjera – Nauka. Kratkim povijesnim presjekom sistema i sadržaja školstva kroz devet državno-pravnih i društveno-političkih okvira Bosne i Hercegovine autor je faktografski prikazao svu razuđenost i slojevitost muslimanskog školstva kojeg u najkraćem i bez obzira na različite državne i društvene okvire karakterizira visoka pismenost i obrazovanje. Tekstom se naznačavaju kako pozitivne, isto tako i one negativne tendencije u reformama muslimanskog školstva u kojima je učestvovala Islamska zajednica.

UVOD

Prema svome habitusu umni i mudri ljudi ili intelektualci su advokati istine i promicatelji univerzalnog dobra. Kao niko drugi, oni su svjesni da je država institucija (svih) institucija, da je ona zajednica svih zajednica, da ona zastupa, čuva, razvija i pronosi ideju općeg dobra, da ustavom, zakonom i institucijama osigurava i implementira univerzalne vrijednosti, dobra ljudi i temeljna ljudska i građanska prava (vjeru, moral, kulturu, imovinu, čast, dostojanstvo, potomstvo, kretanje, spoznaju, slobodu javne riječi i pisanja, pravo na rad, privređivanje i poslovanje, da država svojim instrumentima, ustanovama, institucijama i mehanizmima, na temeljima religije, etike, kulture, prava i znanosti u slobodi, ravnopravnosti, različitosti i sličnosti pomaže i podstiče odgoj i obrazovanje ljudi, pogotovu omladine, i da na miran i pravedan način, po unaprijed utvrđenoj proceduri artikulira, harmonizira i razrješava interese i konflikte među ljudima bez nasilja i prolijevanja krvi. Ukoliko te funkcije iz bilo kojih razloga ne vrši država (nedostatak kapaciteta, kompetencije, želje i htijenja) kod muslimana te funkcije, koje život znače, preuzima i obavlja organizirana zajednica vjernika – UMMA. Nema te situacije i okolnosti u kojoj se muslimani smiju prepustiti entropiji i slijepoj stihiji, političkoj anarhiji, u kojoj mogu zaboraviti ideju općeg dobra, univerzalne vrijednosti, temeljna prava, u kojoj smiju zaboraviti na odgoj i obrazovanje omladine, i u kojoj se trebaju vratiti tribalnoj svijesti, krvnoj osveti, ličnoj pravdi i individualnom i grupnom terorizmu radi odmazde. Vjera, Vjerezakon, Pravo, Etika, Kultura, Istina, Pravda, Procedura, Zakon primijenjen u svakoj situaciji, Znanje, Spoznaja, Obrazovanje, Odgoj, pošten i nesebičan rad, saradnja, solidarnost, uzajamnost i pomaganje i podsticanje u dobru i bogobojznosti, skromnost, stid, skrušenost, poniznost, predanost i pokornost pred Bogom, a koegzistencija, priznanje, tolerancija, akulturacija, integracija, upoznavanje, približavanje, prilagođavanje i udruživanje sa ljudima u svemu što vodi ka Bogu, ka Svemiru, ka Prirodi, ka Sudbini, ka harmoniji i jedinstvu svijeta, života i ljudi su načela, principi, uzusi, vrijednosti i postulati kojima se muslimani trebaju podučavati i osvještavati putem obrazovanja i odgoja. Nikada ne zaboravimo i ne smetnimo s pameti da: vjera, religija, etika, obredi, vjerezakon, kultura, umjetnost, običaji, odgoj, tradicija sačinjavaju bitnu dimenziju

sveukupnog unutrašnjeg života kao što: nauka, tehnika, tehnologija, civilizacija, privreda i privređivanje, ekonomija, politika, sistem sveukupnog informisanja i mediji sačinjavaju izvanjske dimenzije života. Tako je, ustvari, kultura, zahvaljujući religiji, ruuhu i savjesti, ostvarenje i realiziranje čovjeka iznutra, a civilizacija, zahvaljujući znanosti, izvana. Kultura po vertikali obuhvata i razumijeva čovjeka u vremenu (kultura sjećanja a religija je duša svih kultura), a civilizacija po horizontali obuhvata i razumijeva čovjeka u prostoru. Kao što kulture nema bez religije, duha, duhovnosti, čovjekove unutrašnje, samo njemu među stvorenjima, svojstvene i od Boga darovane kreacije, tako i civilizacije nema bez čovjekovih osjetila, razuma i uma koji su temelj znanosti. Polje, izazov, tema, granice nauke i ljudskih otkrića su stvoreni, vidljivi, prolazni, objektivni, materijalni, izvanjski, anorganski, biljni, životinjski i prolazni svjetovi. U onoj dimenziji koliko je fizičko-biološko i prolazno biće (tijelo truhne) i čovjek je tema ljudskog znanja i spoznaje. Kao što su Allahova Volja i Znanje neograničeni tako su ljudska volja i znanje ograničeni. Allahovo se Znanje odnosi na sve, a ljudsko samo na vidljive, materijalne, u okviru vremena i prostora, neprestano promjenjive i nestajuće svjetove. U Allahovo Znanje ni po Izvoru, ni po Sadržaju, ni po Istini, ni po Autoritetu, ni po Cilju, ni po Metodi, ni po Formi, ni po rezultatima i posljedicama nema sumnje i zapitanosti, a osnova, topos, humus i početak ljudskog znanja je radoznalost, čuđenje, pitanje, zapitanost, sumnja, traganje, pronalaženje, istraživanje, otkrivanje, izlaganje, obrazlaganje, uspoređivanje, provjeravanje i neprestano, na prethodnim osnovama, nadilaženje. Znanje se kao Istina objavljuje, vjeruje i po vjeri i moralu spoznaje, a ljudsko znanje se kao skup metodički stečenih i sistemski sređenih činjenica neprestano otkriva, istražuje, dokazuje, provjerava i nadilazi. Zato se kaže put u Vjeru, na temelju Objave i Tradicije, nema sumnje – La Rejbe Fihi. Put u nauku je sumnja, pitanje, radoznalost, začuđenost, zapitanost, neprestana težnja i traganje za novumom, udubljenost, zainteresovanost, pronalaženje, otkrivanje, zrenje, smisleno i logičko povezivanje, klasificiranje, metodično sticanje i sistematsko sređivanje znanja, znanstvena akribija, pojmovni instrumentarij, neugasivi i nezaustavljivi eros za znanstvenom ili teorijskom spoznajom ili očitavanjem vanjskih znakova Božijeg stvaranja, znanstveni kriteriji, znanstveni standardi, znanstvena klasifikacija, si-

stematizacija i objektivizacija, a put u Vjeru, na temelju Objave i Tradicije, je vjerovanje, uvjerenje i lično osvjedočenje. Kao takva, znanost je jedinstvo neprestanih istraživanja, traganja, otkrića, izlaganja, objašnjavanja, sumnji, pitanja, čuđenja, radoznalosti, dokaza, hipoteza, teorija, sistema i metoda. Ono što je za Vjeru uvjerenje i povjerenje, to je za nauku sumnja i pitanje. Kažu da je najveća grobnica svijeta polje naučnih hipoteza. Kada nauka i zakon dobiju oči i postanu naši, tada nauka prelazi u demagogiju, frazeologiju, apologiju, propagandu, plagijat, pamflet, ponavljanje i umnožavanje istog, suhu deskripciju, dekadenciju, sinkretizam i eklekticizam, po sistemu Kile – rečeno je ili Kale – kaže ili moderno kazano navođenjem beskrajnih citata. Božije Znanje otkriva i definira Istinu i smisao života, a ljudsko relacije među stvarima i stvorenjima.

Božije Znanje je uvijek istinito, konačno, apsolutno, sveobuhvatno i neupitno, a ljudsko je tačno, trenutačno, relativno i otvoreno i neprestano nadilaženje i nadopunjavanje. Ljudsko znanje preko pet osjetila i posmatranja po metodi odlikuje indukcija, istraživanje od pojedinačnog, posebnog do općeg, parcijalnost, neupitna prolaznost i mijena, neprestani tok i istraživački proces, fragmentarnost, ograničenost i permanentno nadilaženje i nadopunjavanje, neizvjesnost, nesigurnost, pitanje i neprestano istraživanje i traženje odgovora. Bog svoje Znanje ne instrumentalizira na način zloupotrebe nad ljudima i stvorenjima u stvorenim svjetovima, a ljudi svoje znanstvene rezultate kao derivate civilizacije (atomska bomba, puška, tenk, top, auto) instrumentaliziraju i jedni protiv drugih radi moći, eksploatacije i dominacije zloupotrebljavaju pa čak i obožavaju. Samo kada i ukoliko približava Bogu i koristi ljudima nauka ne iznevjerava i nije negacija sebe. Zato svaka nauka, teorijska ili egzaktna, u islamu, mora biti u ime Allaha, za dobro i na korist ljudi i ni ničiju štetu. Usljed toga je svaka naučna oblast jednako vrijedna, i islam ne poznaje i ne priznaje opasne i pogubne podjele na svjetovno-profane nauke i vjersko-sakralne teorijske discipline. Nije jedan Bog slao Objave, a drugi stvarao svjetove, nego je Jedan te isti Bog i slao Objave i stvarao svjetove. Na tom tragu nije se teško složiti sa stavom Alberta Ajnštajna da je „Nauka bez religije slaba i sakata, a religija bez nauke slijepa“. Na vjeri počiva život i njegov smisao i ona je Izvor propisa života, a nauka opisuje život. Dakle, vjera propisuje, i iznutra rasvjetljava i osmišljava, a nauka izvana opisuje život i pri-

bavlja sredstva i tehniku života. Kad nauka kao pozitivizam, scijentizam i marksizam ima ambiciju, umjesto religije, vjerozakona i etike, da propisuje, umjesto da opisuje i istražuje život, ona prestaje biti nauka i postaje kruta, surova i mrtva ideologija, doktrina, dogma i religija bez obreda i vjere u Boga. Kada religija umjesto nauke opisuje i istražuje život, ona ne postaje nauka nego relativizira i profanizira svoje učenje i završava u osporavanju i samoosporavanju kao kršćanstvo u srednjem vijeku oko geocentričnog i heliocentričnog sistema.

Fenomen školstva u Bosni i Hercegovini kroz povijest

Gledano i posmatrano s državno-pravnog i društveno-političkog aspekta koji predstavlja osnovni i bitni oblik, formu i okvir za opći, javni, društveni, kulturno-civilizacijski pa i školsko-obrazovni život, BiH je unazad hiljadu godina prošla kroz devet državno-pravnih i društveno-političkih okvira:

- 1) Organizacioni okvir Bosne banova od desetog do pred kraj četrnaestog stoljeća;
  - 2) Organizacioni okvir Bosne kraljeva od 1377. do 1453. godine;
  - 3) Organizacioni okvir Osmanske carevine od 1463. do 1878. godine;
  - 4) Organizacioni okvir Austro-Ugarske carevine od 1878. do 1918;
  - 5) Organizacioni okvir u doba Kraljevine SHS od 1918. do 1929. godine;
  - 6) Organizacioni okvir od Šestojanuarske diktature 1929. godine do propasti Kraljevine Jugoslavije 1941. godine;
  - 7) Organizacioni okvir tzv. Nezavisne države Hrvatske (NDH);
  - 8) Organizacioni okvir u razdoblju druge, sada komunističke Jugoslavije (prvo FNRJ pa SFRJ) od 1945. do 1992. godine, i konačno
  - 9) Deveti Organizacioni okvir traje od aprila 1992. godine, kada je Bosna i Hercegovina nakon 529 godina povratila svoj međunarodni subjektivitet i repotvrdila i reafirmirala svoj međunarodni „rodni list“, čiji je ugaoni kamen „Povelja Kulina bana“ napisana 29. augusta 1189. godine ili prije 1021 godinu.
- Svaki od ovih devet državno-pravnih i društveno-političkih organizacionih okvira počivao je na određenom kulturno-civilizacijskom krugu, a svaki kulturno-civilizacijski oblik počivao je i sada počiva i do Sudnjeg dana počivat će i

utemeljivat će se na određenim idejnim, duhovnim, kulturnim, misaonim, tradicijskim, moralno-etičkim premisama, aksiomima i vrijednostima čiji je krajnji izvor i korijen religija. Za Bosnu banova i Bosnu kraljeva ili prva dva državno-pravna ili društveno-politička okvira koji su trajali najmanje četiri stoljeća, da se primijetiti i konstatirati da se u Bosni banova i Bosni kraljeva ni katoličanstvo ni pravoslavlje ne uspostavlja i ne formira kao organizirana, institucionalizirana i hijerarhijski uspostavljena Crkva i da su pripadnici Bosanske crkve bili najbrojniji. To su neoborive povijesne činjenice koje svjedoče: Bosanske hiže umjesto crkvi, tulumi i stećci umjesto krstova i križeva. Pismo glagoljica, „Povelja Kulina bana“ iz 12. stoljeća, na hiljade i hiljade stećaka ili „kamenih spavača“ i drugi dragocjeni ostaci materijalne i sakralne kulture svjedoče o visokoj kulturi, civilizaciji, pismenosti, raznolikosti, ravnopravnosti i slobodi života u Bosni od 10. do polovine 15. stoljeća kada su se svi pismeni ljudi u Evropi bez sadašnjih kompjutera na prste ruku, za jedan dan mogli izbrojati. Pismenost i obrazovanje su jedna od konstanti Bosne bez obzira na državno-pravne i društveno-političke okvire. Tako jedna predaja kazuje: „Kada je osvajač Istanbula Mehmed-han došao na Bosnu sa svojom pobjedonosnom vojskom, svi stanovnici te zemlje i sav svijet, kada su saznali snagu i moć Padišaha, utočišta cijeloga svijeta, došli su pred njega, poklonili se pred njegovim veličanstvom i odjednom grupno primili islam, a on je na to rekao: „Koliko ja vidim ovo nije hrđava grupa ljudi. Šta hoćete od mene tražite!“ Stanovnici te pokrajine (Bosne) rekoše: „Nek se iz naše zemlje kupe mladići u adžami-oglavu (vojne akademije) koji će se odgajati za vojne službe. Naravno, njihovoj je molbi udovoljeno te ih primaju bez razlike, bili obrezani ili ne. Nije propis njih pregledati.“ Ovaj navod potvrđuje povijest i sadašnjost. Od osam pokrajina u Evropi jedino se u Bosni većina stanovništva, dakle u slobodi, izjasnila za islam i jedinu nagradu koju su tražili za to je bilo da se školuju i obrazuju pa makar i u dalekim Edirnama i Istanbulu. Nakon tragedije kozmičkih razmjera, u formi genocida sa ciljem da budu uništeni, nedoklani Bošnjaci, umjesto da budu izgubljeni očajnici po svijetu, evo od 1992. do današnjeg dana punih osamnaest godina školuju se po čitavoj Evropi, SAD, Kanadi, Australiji, islamskim zemljama, uče, studiraju, magistriraju, doktoriraju na svim poznatim jezicima, fakultetima i univerzitetima svijeta.

Prvi oblik muslimanskog školstva u Bosni i Hercegovini

Treći državno-pravni i društveno politički organizacioni okvir i drugi kulturno-civilizacijski krug ili oblik jeste u doba Osmanske carevine. Taj drugi kulturno-civilizacijski krug, a treći državno-pravni oblik u doba Osmanske carevine dominantno je, ali nikada samo, islamski. Ovaj treći državno-pravni i drugi kulturno-civilizacijski krug po dužini trajanja, blizu pola milenijuma, dug je koliko svih osam drugih državno-pravnih okvira i svih drugih kulturno-civilizacijskih oblika. Kao što je Bosna, njena klima, reljef, njene osnovne geografske i demografske odrednice, ono što se imenuje, društvenom morfologijom, Bošnjacima-muslimanima dala identitet, temperament i određuje je izvana, tako im je islam kao religija kroz konfesiju-millet, kulturu-sekafe, ahlak-moral, vjerezakon-šerijat i obrede-menasike darovao identitet, određenje, ispunjenje i omeđenje iznutra. U okviru Osmanske carevine kako u državno-pravnom okviru tako i kulturno-civilizacijskom krugu Bošnjaci-muslimani su uključeni potpuno, objedinjeno, komplementarno, iznutra po identitetu kroz religiju – Islam, sveukupnu organizaciju života – Millet, islamsku kulturu – Sekafe, moralno-etički sustav i vrijednosti – Ahlak, norme, regule i vjerezakon – Šerijat i islamsku koegzistentnu, konzekventu, koherentnu, metodički sticanu i sistematski sređenu znanost (jedinstvenu i po sadržaju, i po metodi i po pravilima, i po standardima i kriterijima i po cilju), školstvo i obrazovanje. To je bio jedinstven, konzistentan, konzekventan, koherentan, cjelovit, sistematičan i metodičan koncept školsko-obrazovnog i odgojno-prosvjetnog sistema od početnog najelementarnijeg do najslabijeg i najkompleksnijeg. Temelj sveukupnoj muslimanskoj prosvjeti i obrazovanju kroz povijest davali su (to se nikada ne smije zaboraviti) daju i davat će kućni odgoj i poduka, mektebi, džamije, tekije, medrese, kutubhane, biblioteke, kiraethane – čitaonice, mazije – kružoci i permanentno besplatno obrazovanje za odrasle ljubitelje mudrosti, knjige i spoznaje. Odgoj, podučavanje, obrazovanje, školovanje i učenje djece u ovom razdoblju počinjalo je u roditeljskom domu izgovorom Kelime-i-šehadeta, učenjem imanskih i islamskih šarta, do uzimanja abdesta i klanjanja namaza u sedmoj godini. Odgoj, obrazovanje, školovanje i prosvjećivanje djece nastavljalno se u mektebu i džamiji, pred mueddibom-odgajate-

ljem i muallimom-podučavateljem najčešće kroz istu osobu. U ovisnosti o uzrastu postojale su različite vrste mekteba: za najmlađi uzrast – sibjan-mektebi, pandan današnjim vrtićima; za malo izrasliji uzrast mektebi ibtidaije-odbaništa, za osnovce – rušdijje; za srednjoškolce razne vrste medresa i hanikaha; škole za razne vrste specijalizacije: Daru-l-Kur'an – škola Kur'ana, Daru-l-Hadis – škola Hadisa, Daru-l-Fikh – škola Fikha, škole za vojno-upravna i diplomatsko-rukovodna zvanja Adžami-oglanu u Istanbulu i Edirni. U okviru školstva i obrazovanja ovog kulturno-civilizacijskog kruga treba pridodati i ne zaboraviti 80 raznih vrsta zanatskih škola (sarači, abadžije, terezije, tabaci, bravadžije, kujundžije, kundurdžije, mudželliti, čekrekčije). Sliku zaočnuje nepobitna činjenica da je mektepskom i raznom drugom nastavom bilo obuhvaćeno skoro sve bošnjačko-muslimansko stanovništvo muškog i ženskog spola, dok je u Evropi školovanje i obrazovanje do 19. stoljeća bilo isključivo pravo plemića i svećenika. U ovom razdoblju, bar kada je u pitanju 16., 17. i 18. stoljeće, kada su u pitanju Bošnjaci, može se kazati da su im formule vjere, formule etike, formule vjerozakona, formule politike i formule školstva, obrazovanja, kulture i civilizacije išle u istom pravcu. U tim razdobljima vjerske knjige Bošnjaci pišu na arapskom, pravno-političke na turskom, a poeziju, književnost i filozofiju ispisuju na perzijskom jeziku kroz tri pisma: arebici, latinici i ćirilici. Najviša školsko-obrazovna, znanstveno-teorijska i odgojna ustanova na kojoj su Bošnjaci studirali bilo je islamsko sveučilište Daru-l-Funun u Istanbulu, koje je otvoreno 1869. godine. Kvalitet takvog sveučilišta islamski svijet nije dosegao u 20. stoljeću. Samo da podsjetimo, na tom sveučilištu su studirali rahmetli Ahmed Burek, Muhammed Tufo, reis Čaušević. Pred kraj Osmanske vladavine u BiH je 1865. otvorena i prva štamparija i štampana je prva novina „Bosanski vjesnik“, zatim Vilajetska vlada na dva jezika, bosanskom i turskom, štampa zvanični list „Bosna“ od 1868. štampa se „Sarajevski cvijetnik“, a od 1876. Franjo Milićević izdaje list „Neretva“.

Okvir i oblik zebnje, straha i nesnalazjenja

Austro-ugarskom okupacijom 1878. godine Bosna i Bošnjaci – muslimani su ušli ne samo u četvrti državno – pravni i društveno-politički oblik, nego su ušli i u treći kulturno-civilizacijski krug i zapadno-evropski, bitno kršćanski, kul-

turno-civilizacijski krug, koji počiva na grčko-rimskoj, paganskoj i judeo-kršćanskoj kulturi, civilizaciji, korijenima i vrijednostima. Iz tog fundamentalnog razloga Bošnjaci – muslimani, pripadnici islamskog kulturno-civilizacijskog kruga, nikada kao u doba Osmanske carevine nisu mogli ući i iznutra kao izvana u Austro-Ugarsku carevinu. Oni su u nju ušli samo u okviru državno-pravnog i društveno-političkog, a ne u okviru kulturno-civilizacijskog, moralno-etičkog i vrijednosno-ciljnog okvira. Drugi razlog neuklapanja i nesnalazjenja Bošnjaka u dugaćijem društveno-pravnom i društveno-političkom okviru, ali i suprotnom kulturno-civilizacijskom krugu leži u višestoljetnim ratovima Osmanske carevine sa Habsburškom, kasnije, Austro-Ugarskom monarhijom. Pošto je u otporu Austro-Ugarskoj, koji je organizirala najizraslija, najsvjesnija i najsavjesnija i najobrazovanija ulema, bila ostrašćena i skoro uništena bošnjačko-muslimanska državna, politička, vojna, upravna, policijska, intelektualna i vjerska elita, lideri i vođe, poslije okupacije Bošnjaci se povlače u sebe, u početku potpuno i sveobuhvatno bojkotiraju javni, kulturni, školsko-obrazovni, politički i državni život i što je najtragičnije sa najdalekosežnijim posljedicama za one koji ostaju u Bosni, prestaju upisivati i slati djecu u škole. Prema službenim podacima 1870. godine u BiH je bilo 850 mekteba sa 39.472 učenika i od toga 10.884 učenice. Ti podaci su još impozantniji ako se usporede sa katolicima i pravoslavicima. Od 1874. godine u Bosanskom vilajetu zajedno sa Novopazarskim sandžakom bilo je 112 kršćansko-hrišćanskih osnovnih i srednjih škola u kojima se školovalo 4188 učenika i 333 učenice naspram 24 bošnjačko-muslimanske rušdijje (osnovne škole), 43 medrese-srednje škole i 864 mekteba sa 27.321 učenikom i 10.428 učenica i kojom hiljadom srednjoškolaca u medresama. Trendu da su Bošnjaci u doba Osmanske carevine najpismeniji, najobrazovaniji, najškoloraniji i najciviliziraniji narod u Evropi, čiji su mnogi pripadnici uz bosanski poznavali i turski, arapski i perzijski jezik i pisali na tri pisma: arebici, latinici i ćirilici, postanu najnepismeniji narod u Evropi, doprinijela je i Austro-Ugarska carevina sa svojim zakonima o nepriznavanju arebice i svih vrsta sibjan mekteba, mektebi ibtidaija i rušdija, uz istovremeno priznavanje franjevačkih i katoličkih gimnazija, u koje su čak i muslimanski učenici ulazili ispod križa. Zato je bila opravdana i utemeljena bojazan muslimana da upisuju djecu u Austrougarske

škole zbog asimilacije i gubljenja identiteta. Usljed tako utemeljenih i opravdanih ali i iracionalnih, na emocijama zasnovanih i ishitrenih reakcija, moglo se dogoditi da Bošnjaci 1870. najobrazovaniji narod u Evropi, čiji su pripadnici bili obuhvaćeni mektepskom nastavom, za trideset godina, što politikom, strategijom i školsko-obrazovnim sistemom nove Carevine, što svojim nesnalaznjem u novim organizacionim okvirima, što promašajima, što okoštalošću i okamanošću u jedan tradicionalizam, što u strahu od asimilacije i „vlahaluka“, što raspolućenosti, razdrtosti i razrokosti između identiteta, esencije (supstancije) i kulture s jedne i entiteta, egzistencije, znanosti i civilizacije s druge strane, 1900. godine bili najnepismeniji i najneobrazovaniji narod u Evropi, tako da je u 293 osnovne škole u Pokrajini bilo svega 4886 bošnjačke djece, sa samo 12 djevojčica. Taj odnos u srednjim školama još je bio nepovoljniji, sramniji i tragičniji. U Državnoj gimnaziji u Sarajevu 1879. godine od 42 učenika bio je samo jedan Bošnjak, a u Mostarskoj gimnaziji 1893. godine od 65 učenika bilo je svega 8 Bošnjaka. Sarajevo i Mostar makar su u 19. stoljeću dobili gimnazije, a u Zenici, usljed protivljenja pravoslavnog popa, gimnazija nije otvorena do 1950. godine. Kako nikada ni jedna nesreća ne dolazi sama, uz pogrešan odnos Austrougarske vlasti prema školovanju i obrazovanju muslimana tu su i greške Islamske zajednice. Na razini islamskog školstva i obrazovanja Islamska zajednica je pogubno i nenadoknadivo kasnila. Pritisnuta novim okolnostima i savremenim potrebama i događajima ona tek od 90-tih godina 19.-og stoljeća, da bi se i bošnjačka djeca mogla uključiti u sveukupni obrazovno-odgojni i školski sistem Carevine, otpočinje reforme, sibjan mekteba i mektebi-ibtidajia i rušdijaja, a na medresama za 40 godina trajanja Carevine nikada nikakva reforma nije ni izvršena. U tom smislu ni od kakve pomoći nije bila ni prva muslimanska vjersko-prosvjetna anketa izvršena 1910. s ciljem reforme u medresama među uglednim alimima. Otuda je nastala ona bolna i tragična, ali tačna izreka u narodu „Studira u Beču, a šjedi u Stambolu.“ Suma sumarum u BiH je 1910., sa fakultetskom diplomom bilo svega deset Bošnjaka, ukoliko se ne računa ulema školovana u Istanbulu, čije diplome carevina nije priznavala. Bez obzira što se Islamska zajednica, od dolaska Austro-Ugarske suočila sa reformisanjem mekteba i rušdijaja, a što se tiče medresa, prvo se sa uvođenjem svjetovnih medresa krenu-

lo u Okružnoj medresi u Sarajevu 1916/1917. školske godine i više ni u jednoj. Kao što su Bošnjaci, političari 1911. godine u Bosanskom saboru glasali (izuzev Karamehmedovića, Bašagića, Šefkije Gluhića i Ahmeda Mehmedbašića) da se zakon o obaveznom osnovnom školovanju ni u kom slučaju i ni na koji način ne odnosi na muslimansku žensku djecu, što je sa stajališta prvih riječi Kur'ana, znanosti i civilizacije, neodrživo i suludo, tako je Ulema-i-medžlis – vjersko vodstvo, da ne bi bilo u ludostima i glupostima usamljeno političko vodstvo, iste godine svojom intervencijom onemogućilo da se formira ženska učiteljska škola – preparandija. U funkciji slabljenja političkih, kulturno-civilizacijskih i religijsko-konfesionalnih veza Bošnjaka sa Osmanском carevinom, Istanbulom, Hilafetom i halifom Austro-Ugarska uspijeva da u oktobru 1882. godine uspostavi u BiH svojevrstni sui generis strukturu i hijerarhiju Islamske zajednice sa reisu-l-ulemom na čelu, a upravu vakufa stavlja pod strogi državni nadzor. U cilju što šireg i dubljeg razumijevanja i etabliranja u BiH i njene integracije u Carevinu, kao izraz novih i neodložnih školsko-obrazovnih potreba i politike, omogućava i potpomaže otvaranje Šerijatsko-sudačke škole 1887. godine i Daru-l-muallimina 1892. godine u Sarajevu. Obje su, kao potpuno nove u funkciji Carevine, bile stručne škole, jedna za osposobljavanje šerijatskih sudija (uprave i sudstva), a druga za osposobljavanje vjeroučitelja u mektebi-ibtidajijama i rušdijajama. Da bi muallimi mogli predavati i svjetovne predmete u rušdijajama u Sarajevu, Mostaru, Tuzli, Brčkom, Bihaću, Banjoj Luci i Travniku, oni su na Šerijatsko-sudačkoj školi i Daru-l-mualliminu (za razliku od medresa što je bila katastrofalna greška, neshvaćanje tokova, procesa i potreba vremena, prostora i civilizacije) izučavali i svjetovne predmete. U rušdijajama, kao osnovnim školama koje su kasnije bile u sastavu državno-školskog sistema su, pored općih školskih predmeta, detaljnije izučavani vjeronauka, turski i arapski jezik. U kontekstu pojavljivanja Bošnjakinja u javnosti, koje su se potpuno povukle u sebe i kućni život iz javnosti poslije okupacije, vlast ulaže napore za obrazovanje muslimanskih učiteljica. U tu svrhu je formirana muslimanska ženska škola. Zamisao da ta škola, zbog toga što su se Bošnjaci našli raspolućeni između entiteta i identiteta, preraste u žensku preparandiju (učiteljsku) onemogućio je niko drugi nego Ulema-i-medžlis. Jedini oblik neke sveopće, na razini zajednice, organizirane

kulturno-političke, potpuno negativne i samorušilačke reakcije na nove prilike bio je neprekidni proces iseljavanja Bošnjaka u Sandžak, Makedoniju i Tursku. Zapravo, jedine prave novume i kvalitativne pomake, što se tiče školstva i obrazovanja u 20. stoljeću kada su u pitanju Bošnjaci, vjerovali ili ne, donijela je Austro-Ugarska. To su gimnazije (Realke i Šerijatska) najbolje srednje škole koje su ikada postojale, Šerijatsko-sudačka škola za kadije i Daru-l-muallimin škola za vjeroučitelje. Kako u Bosni nema kadija od tada više nema kvalifikovanih i kompetentnih ljudi da vode, čuvaju i organiziraju strukturu, ustanove i institucije Islamske zajednice. Kakve je kadrove davao Daru-l-muallimin dovoljno je kazati da je njegov svršenic Hamdija Mulić, pionir i vizionar pedagoške misli kod Bošnjaka. Ne formiraju se samo nove škole u doba Austro-Ugarske. Tu su i novine, listovi, časopisi, kulturna i zanatska društva. Prvi kreće list „Bošnjak“ 1881. godine, slijedi ga dvomjesečnik „Behar“ 1889. godine, „Gajret“, „Biser“, „Tarik“, „Muallim“, „Misbah“, „Jeni Misbah“. Od kulturnih, zanatskih i raznih društava, tu su „Gajret“ i „Ittihad“.

Prelaženje iz Zapadno-kršćanskog u Istočno-hrišćanski okvir

Okončanjem Prvog svjetskog rata nestalo je dvije posljednje univerzalne carevine Osmanske i Austro-Ugarske. Na njihovim razvalinama formirana je nova, nikada do tada postojeća, Kraljevina SHS od 1918. do 1929. godine, a Kraljevina Jugoslavija od 1929. do 1941. godine. Tako je BiH ušla u peti i šesti državno-pravni i društveno-politički okvir, ali i u četvrti kulturno-civilizacijski krug, čije su osnovne odrednice i temelji: ortodoksija, pravoslavlje, svetoslavlje, kosovski zavet, mit i ep u okviru bizantizma. Taj četvrti kulturno-civilizacijski krug u osnovi se može označiti kao istočno-evropski i hrišćansko-ortodoksni u kome su idejni temelji u hrišćanstvu a državno-pravni i društveno-politički okviri u Bizantiji. Razlike između petog i šestog državno-pravnog i društveno-političkog okvira leži u tome što se u šestom organizacionom okviru ide, pod imenom Jugoslavija, na totalnu unitarizaciju, etatizaciju, centralizaciju zemlje i hegemoniju Srbije i Srba u Kraljevini nad ostalim narodima, pokrajinama i konfesijama. To se zorno manifestira na Islamskoj zajednici čije je sjedište, prvi i jedini put (1930-1936. godine iz Sarajeva preneseno

u Beograd). Na školsko-obrazovnom planu u ovom dvadesetogodišnjem razdoblju događaju se sljedeći bitni procesi: A) U cilju reformiranja medresa i sveukupnog muslimanskog školstva i obrazovanja započeti proces uvođenja svjetovnih predmeta, u vjerske škole 1916/1917. godine u Okružnoj medresi u Sarajevu, nastavlja se već od 1920/1921. godine, a naročito od 1925. godine, da bi bio okončan i zaokružen 1931. godine osim u medresi u Pojsku kod Zenice, u kojoj nikada svjetovni predmeti nisu ni uvedeni; B) 1919/1920. školske godine Vakufsko-mearifski sabor bi gajri Hakk - bez ikakvog povoda i razloga ni na čiju korist, a na štetu svakog muslimana, valjda zato što ju je osnovala Austro-Ugarska, zatvara Daru-l-muallimin – najbolju školu za vjeroučitelje koja je ikada u Bosni postojala, uključujući i sve sadašnje pedagoške fakultete; C) Zatvaranje Daru-l-muallimina je dovelo do nerješivog problema i nenadoknadle praznine – nedostatak kvalifikovanih, kompetentnih, stručno, sistemski i metodički pripremljenih vjeroučitelja u školama; D) Kada je te teške, bolne i skoro tragične posljedice uočila, Islamska zajednica je pri Gazi Husrev-begovoj medresi u školskoj 1930/1931. pokušavala formirati višu dvogodišnju školu Aliju koja se zatvorila nakon izvođenja prve generacije. Ona podsjeća na neke sadašnje iza 1992. godine otvorene medrese, koje će se poslije izvođenja jedne ili nekoliko generacija morati zatvoriti ili u protivnom bit će svrhe same sebi; E) Da bi poput austrougarskog cara Franje Josipa koji je otvorio Šerijatsko-sudačku školu i Daru-l-muallimin i kralj Aleksandar vezao muslimane za sebe i Kraljevinu SHS i on je školske 1923/1924. u Skoplju, na savremenim osnovama i sa svjetovnim predmetima osnovao Veliku medresu kralja Aleksandra, čiji su svršenicima mogli upisivati i studirati Pravni fakultet u Beogradu, a gazinovci nisu. Veliku medresu u Skoplju završili su neki znameniti Bošnjaci alimi i intelektualci, između ostalih: akademik i književnik Čamil Sijarić, dr. Sulejman Mašović, prof. Hamid Begić, prof. Kasim Hadžić, Vehbija ef. Hodžić, Ibrahim ef. Hodžić. Kralj je od te Medrese želio jedno, a Dragi Bog je dao drugo; F) Nije samo Kralj u ovom razdoblju formirao svoju nego i Islamska zajednica još jednu medresu i to u Skoplju, Isabegovu medresu, školske 1937/1938. godine; G) Kad smo kod medresa, bitno je napomenuti, posljednji put se na odgovoran, kompetentan, konzistentan, konzekventan, komplementaran, meritoran, vjerodostojan i kompletan način

Islamska zajednica njima, njihovim statusom, sadržajem, ulogom, značajem i značenjem, klasifikacijom, sistematizacijom i hijerarhijom bavila tačno prije 72 godine. Naime, 1938. godine Ulema-i-medžlis donosi tri vrste vehementnih uredbi o medresama: Uredbu o Gazi Husrev-begovoj medresi kao punoj srednjoj školi sa 8 godina trajanja, Uredbu o okružnim medresama koja je predviđala 6 petorazrednih medresa u: Travniku, Tuzli, Bihaću, Mostaru, Banja Luci i Sarajevu, iz kojih su najbolji svršeni upisivali Gazijinu medresu, i Uredbu o lokalnim trogodišnjim medresama u: Konjicu, Foči, Visokom, Zenici, Gračanicima, Goraždu, Brčkom, Zvorniku i Pojskama kod Zenice, čiji su svršeni mogli upisivati okružne medrese. Na temelju tih uredbi vidi se sistem, red i poredak u radu Islamske zajednice; H) Školske 1935/1936. godine Islamska zajednica, nakon zatvaranja Šerijatsko-sudačke škole u Sarajevu otvara VIŠT (Višu islamsku šerijatsko-teološku školu), ustvari prvi fakultet sa četverogodišnjim studijem, ali se nije zvao fakultetom čak ni onda tj. 1937. kada je priznat u rang fakulteta.

Na vjersko-kulturnom, prosvjetnom i humanitarnom planu kod muslimana u ovom razdoblju bitno je napomenuti da se 1924. godine osniva kulturno-humanitarno društvo „Narodna uzdanica“. Pored kulturnog rada, izdavanja kalendara, novina i časopisa i „Narodna uzdanica“ se poput „Gajreta“, koji je formiran 1903. godine, bavila potporom i stipendiranjem siromašnih đaka i studenata. To je epohalna uloga „Gajreta“ i „Narodne uzdanice“, bez obzira na sve opaske da je „Gajret“ bio prosrpski a „Narodna uzdanica“ prohrvatski naklonjena. U ovom razdoblju je i Islamska zajednica pokrenula svoje najstarije i najznačajnije glasilo. Naime, od 1933. godine, tada Vrhovno islamsko starješinstvo, danas Rijaset, izdaje i štampa „Glasnik“. U tom periodu formira se i najznačajnije i najuglednije udruženje uleme „El-Hidaja“ koje štampa svoj list pod istim imenom ali i objavljuje nekoliko izuzetno značajnih i stručnih knjiga. Udruženje uleme El-Hidaja u petnaestogodišnjem radu, od 1932. do 1947. je bilo jedina prava, kompetentna, meritorna, vjerodostojna i neminovna, radi balansa i konekcije, opozicija službenoj Islamskoj zajednici. Da se ne zaboravi, u ovom razdoblju polovicom tridesetih godina štampana su i dva pokušaja prijevoda Kur'ana, Kara-begov u Mostaru i Reisa Čuševića i hafiza Pandže u Sarajevu. Tradicionalna ulema je ove prijevode dočekala na isti način kao danas fenomen Torabija u Zetri. Ovom peri-

odu pripada čast da su se prvi udžbenici za medrese „Uvod u tesafirsku i hadisku nauku“ pisani na bosanskom jeziku i latiničnom pismu kao što je prva knjiga na bosanskom jeziku pisana latinicom „Risale-i-ahlak“ štampana tek 1883. godine.

Od ljudi i građana muslimani su preimenovani u najljepše cvijeće

Tokom Drugog svjetskog rata, tačnije od 10.4.1941. do 9.5.1945. godine muslimani-Bošnjaci su ušli u sastav NDH (tzv. Nezavisne države Hrvatske) ali i sedmi državno-pravni, društveno-politički okvir i peti kulturno-civilizacijski krug. To je hvala Bogu najkraći, svega četiri godine okvir, ali i najopasniji kulturno-civilizacijski krug ili oblik koji je naspram muslimana imao potpuno prozelitske namjere i da ih od muslimana - Bošnjaka pretvori u biljke – najljepše cvijeće hrvatskog naroda. Naspram muslimana u ovom razdoblju se od NDH ispoljava: dominacija, asimilacija, segregacija, diskriminacija i pokušaj huškanja muslimana na druge narode. El-Hidajine rezolucije napisane tokom jeseni 1941., jedinstven pisani akt u Evropi tokom Drugog svjetskog rata, koje osuđuju svaku nepravdu, nasilja i ubijanja po rasnoj, nacionalnoj i vjerskoj osnovi te poimenično traže zaštitu: Srba, Jevreja i Roma pokazuju potpuno suprotan efekat. Posebno treba naglasiti odnos muslimana prema pravoslavicima - Srbima. Kada je poglavnik Pavelić ponudio reisu Spahi i zagrebačkom imamu i muftiji Muftiću pravoslavnu crkvu na Prednovića trgu da se preuredi i pretvori u džamiju, oni su se uljudno zahvalili na brizi za muslimane, ali su energično odbili da se hram druge religije pretvara u džamiju. Također, reis Spaho i Islamska zajednica su odbili pritisak da se za vrijeme NDH donese novi ustav Islamske zajednice. Da je Islamska zajednica podlegla pritisku svećenika Brale i Hakije Hadžića i donijela novi ustav, kakav god da je, bila bi za sva vremena optužena za svoj ustav donesen u nacističko-fašističkom ambijentu. Na isti jasan i odlučan način Islamska zajednica je 1942. godine, nakon smrti reisa Spahe, odbila da izabere Reisa dok se ne završi rat i postavila je Naiba - zamjenika vršioca dužnosti prof. Saliha Bašića. Da je podlegla pritisku i izabrala Reisa, on u očima svijeta ne bi bio Reis muslimana nego Pavelićev reis. To su svijetli i blistavi trenuci u životu Islamske zajednice, na čijim odlukama i stavovima može se nastavljati život i organizirati školstvo muslimana. Naravno,

u ovom četverogodišnjem razdoblju Islamska zajednica nije otvarala nove medrese, nije organizirala nova kulturno-humanitarna društva i nije pokretala nove listove i časopise, ali je na krajnje vjeran, vjerodostojan, uspravan, ustrajan, hrabar i smion način čuvala i sačuvala identitet, dignitet, autoritet i moralitet muslimana.

Oslobođenje od slobode

Okončanjem Drugog svjetskog rata muslimani su ušli u osmi državno-pravni i društveno-politički okvir i šesti kulturno-civilizacijski krug čija su glavna obilježja na državnom planu: politički sistem-komunizam, ideologija-ateizam i ontologija-materijalizam, plus ostavljanje svih religijskih zajednica i uglednih i imućnih ljudi bez ikakve imovine, odvajanje vjerskih zajednica od države i neodvajanje države od vjerskih zajednica zbog njihovog značaja, uloge i utjecaja na ljude. Naravno, u skladu s tim od 1945. do 1992. vrši se sekularizacija, laicizacija, materijalizacija, ateizacija, pa čak i komunizacija skoro sveukupnog života, posebno: školstva, obrazovanja, škola, fakulteta, univerziteta, kulture, časopisa, knjiga, svih vrsta medija, novina, radija, televizije. Dakle, na sceni su kao glavna obilježja: doktrina historijskog materijalizma (historija svijeta nije ništa drugo nego historija samonastanka, samorazvoja, samokretanja i samousavršavanja materije), dijalektičkog marksizma i državnog ateizma. U ovom državno-pravnom okviru i kulturno civilizacijskom krugu svaka religijska zajednica sa svoga stajališta i učenja našla se oslobođena od slobode. Prema definiciji čovjeka – biti čovjek znači biti slobodan a biti slobodan znači biti u sebi a biti u sebi znači biti u vjeri, moralu i kulturi a biti u sebi izvana znači biti u vjerzakonu, u politici, u obrazovanju, u nauci i civilizaciji. Komunizam je dopuštao da ljudi izvana budu u sebi ali nije iznutra. Zato je slična sudbina zadesila sve religijske zajednice. U ovom osmom razdoblju i šestom kulturno-civilizacijskom krugu, oslobođanja od slobode iznutra, nove komunističko-ateističke vlasti su ukinule, razorile, zatvorile i likvidirale sve sibjan mektebe i mektebi-ibtidaije i rušdije, ali su u početku svoje vladavine zatvorile i sve medrese na prostorima bivše SFRJ izuzev Gazi Husrev-begove. Prva se Gazi Husrev-begovoj medresi tokom šezdesetih pridružila Alauddin medresa u Prištini, zatim Isa-begova medresa u Skoplju i pred samu agresiju na BiH otvorena je medresa u Novom Paza-

ru. U ovom razdoblju, spletom raznih okolnosti neodložnih potreba tokom 1977/1978. godine u Sarajevu je otvoren FIN (Fakultet islamskih nauka). Nedostatak medresa, oficijelnih i sa zvučnim titulama alima, uz Allahovu milost i pomoć nadoknađivale su seoske, provincijske i mahal-ske hodže u gradovima svojim neprestanim i beskrajno požrtvovanim, iskrenim i predanim radom po mejtefima, džamijama i privatnim kućama uz razumijevanje i pomoć roditelja. Njih u radu nisu zaustavljale ni zabrane Partije ni nedostaci ilmihala, sufara i Kur'ana koji se uopće, ciljano i po zadatku, nisu štampali. Čvrsta vjernička srca, iskrene, čiste i moralne duše, nijet u ime Allaha i entuzijazam je nadoknađivao sve. Taj i takav entuzijazam je pokrenuo štampanje „Takvima“ 1951. godine, list učenika G.H.medrese „Zem-Zem“ 1968. godine, list Ilmije „Preporod“ 1970., „Rječnik arapskog jezika“, Teufika Muftića, četiri prva toma Buharijina „Sahiha“, časopise „Islamska misao“ i „Edukati islami.“ Ta nezaustavljiva snaga vjere i ljubavi prema Bogu pokrenula je i dvije akcije na kojima Islamska zajednica danas egzistira. To su akcije ubiranja zekjata i sadekatul-fitra na organiziran način u okviru Islamske zajednice sa prvobitnom namjenom za islamsko školstvo, obrazovanje i kulturu. Kako su komunističke vlasti oslobađale ljude od slobode iznutra tako su ih tjerale u slobodu izvana. Tako su uvele obavezno osnovno kasnije i osmogodišnje školovanje za svu mušku i žensku, naravno i muslimansku djecu. Odmah su se dale na industrijalizaciju, elektrifikaciju i izgradnju zemlje, izgradnju puteva i pruga, izgradnju velikih i industrijskih kombinata: RMK-a Željezara, Unis, Bratstvo, Energoinvest, Unioninvest, hemijskih kombinata „Soda-So“, poljoprivrednih kombinata: UPI, Agrokomerc, Hepok, građevinskih kombinata: Vranica, Hidrogradnja, G.P. Bosna, G.P. Putevi. Uporedo sa tim gigantima otvarane su srednje škole, fakulteti kasnije univerziteta u Sarajevu, Tuzli, Banja Luci i Mostaru. Neki fakulteti: pravni, ekonomski, medicinski, filozofski, građevinski, arhitektonski, geodezija, poljoprivredni, prirodno-matematički, rudarski, tehnološki, farmaceutski, veterinarski, šumarski, mašinski, metalurški... S obzirom da su glavni hramovi modernog doba: banka, fabrika, laboratorija i učionica, to su navedeni fakulteti i univerziteta u tim ogromnim kombinatima diljem BiH dobili i institute, i laboratorije i logistiku i fabričke hale gdje će se praktimirati i primjenjivati svoje znanje i gdje će svoje svršeničke zapo-

šljavati. Tako je komunizam kao niko prije njega oslobađao ljude od unutrašnje slobode i kulture i istovremeno u njima u cjelini nezavisno od rase, nacije i konfesije podsticao i razvijao vanjske slobode kroz školovanje i obrazovanje, znanost, tehniku, tehnologiju, izgradnju, civilizaciju i zapošljavanje. To je ta nepomirljiva ambivalentnost komunizma koja se završila urušavanjem u sebe bez intervencije izvana.

1.8. Prihvatanje slobode bez odgovornosti

Od 6. aprila i 22. maja 1992. godine Bosna i Hercegovina je ušla u deveti državno-pravni i društveno-politički okvir i sedmi kulturno-civilizacijski krug ili oblik. Uvod je bila surova i strašna svjetski javna agresija u formi genocida sa ciljem da se zemlja podijeli a muslimani - Bošnjaci izvana politički unište a iznutra u druge asimiliraju. Što se tiče muslimanskog školstva i obrazovanja u ovom okviru i krugu koji i danas traje može se samo na razini pozitivističke konstatacije i informacije kazati, pod okriljem i svodom Islamske zajednice, u zadnjem desetljeću 20. stoljeća obnovljene su medrese u: Novom Pazaru, Tuzli, Travniku, Cazinu, Gračanici kod Visokog, Mostaru i Zagrebu, koja se unazad četiri godine prečinila u Islamsku gimnaziju. Tim činom u pravno-formalnom smislu, što je bitno i u suštinsko-značenjskom, na ovakav način obnavljanje i otvaranje novih medresa, sve novoobnovljene i novootvorene medrese, bez ikakvog opozivanja, one tri uredbe Ulema-i-medžlisa iz 1938. o Gazijinoj, okružnim i opštinskim medresama, od strane sadašnjeg Rijaseta, dovedene su u istu ravan, status, ulogu i značenje, sa Gazi Husrev-begovom medresom. Ovo je samo gola konstatacija, a nikakva klasifikacija i kvalifikacija činjenica. Punih 455 godina od 1537. do 1992. godine, što je, pored svega drugoga, definirano Vakufnamom njenog osnivača Gazi Husrev-bega, posvjedočeno karakterom, sadržajem, obuhvatnošću i specifičnošću nastavnog programa koji vodi računa o nepromjenjivim sadržajima ali i o mjestu, običaju, vremenu i prilikama, petostoljetnim kontinuitetom u radu, povijesnom ulogu u bošnjačkom narodu (danas tri živa akademika), ugledom njenih muderisa (profesora) i visinom plaće koju su nekada primali ili „postavljenje na sigurne temelje, materijalno osigurane, sa muderisima i katkad nadaleko čuvenim, ova medresa slovila je kao prva na zapadu Balkanskog poluostrva", piše Hajrudin Čurić, u

knjigi „Muslimansko školstvo i obrazovanje u Bosni i Hercegovini do 1918. godine", na stranici 134. Dakle, punih 455 godina Gazijina medresa pravno, formalno, stvarno, sadržinski i značenjski je bila prva medresa na Balkanu i mjera, standard, kriterij i ogledalo ostalim medresama. Bez ikakve pravno-formalne odluke ona je od 1992. godine samo jedna od 8, a unazad četiri godine jedna od 7 medresa na bosanskom jeziku. Kao što je nemoguće praviti ceste u magli i oblacima, i sijati pšenicu, raž, ječam, heljdu i kukuruz po pijesku, kamenju i vodi, tako je bilo koja i kakva suvisla, argumentirana, jasna, razgovjetna i dobronamjerna rasprava o obrazovanju i školstvu kod Bošnjaka u cjelini i medresama pogotovu, jer su one dovedene do apoteoze u mjestima gdje se nalaze i postale su zaštitni znaci tih sredina, nemoguća. Da se primijetiti, lahko je otvarati nove medrese, kada više nema Medrese koja je: mjera, kriterij, ogledalo, standard i zaštitni znak ostalih medresa. Da Islamska zajednica od 1992. godine ima Medresu, znala bi doista koje su medrese validne i potrebne, a koje su nepotpune i suvišne. Kao što niko u jednoj zemlji, pogotovu socijalističkoj, bilo kada i bilo gdje, ne može i nije mogao uvesti vanredno stanje, zato što se nije znalo redovno, tako se ni u sadašnjoj Islamskoj zajednici ne može zaustaviti stihija otvaranja novih medresa, kako se najavljuje, daj Bože da su samo puste želje u: Banja Luci, Tešnju, Brčkom, Zenici, Gradačcu, Gračanici kod Tuzle. Na ove želje bez pokrića, može se podastrijeti činjenica, koja koristi koliko i magarcu slušanje muzike, da se u Ekonomsku školu u Sarajevu na prijemni ispit prijavi preko hiljadu sve odličnih kandidata, a za šest medresa u: Sarajevu, Tuzli, Cazinu, Travniku, Mostaru i Gračanici kod Visokog pola od toga i to ne samo odličnih već i vrlodobrih učenika i učenica. Osim navedenih i obnovljenih medresa Islamska zajednica je u okviru muslimanskog školstva: obrazovanja od 1992. do 2010. otvorila i tri islamska pedagoška fakulteta koji su se razvili iz islamskih pedagoških akademija u: Zenici, Bihaću i Novom Pazaru. U odnosu na FIN (Fakultet islamskih nauka) u Sarajevu koji ima tri odsjeka oni nisu nikakav novum i kvalitetan iskorak i u svemu su po sadržaju, metodi, kvalitetu, studentima i profesorima, ispod nivoa FIN-a, a i na FIN-u, pogotovu kada je u pitanju postdiplomski studij, treba podizati nivo. Umjesto bilo kakve općenite priče, Islamska zajednica ukoliko drži do sebe i ukoliko misli na bilo kakvu budućnost, treba temeljito, sistematski i metodo-

loški napraviti uvid u način rada svake medrese i fakulteta. Pošto je FIN samo nastavak VIŠT-a, a islamski pedagoški fakulteti samo nastavak FIN-a na nižoj razini, čini se da bošnjačko-muslimanska pamet i svijest, kada je u pitanju muslimansko školstvo, u 20. i na početku 21. stoljeća, osim Bošnjačke u Sarajevu i Islamske gimnazije u Zagrebu, nije ponudila ni jedan drugi kvalitetan novum. Za razliku od muslimanskog školstva i obrazovanja gdje se nastavlja i umnožava isto sa nijansama različitog na planu prosvjete, kulture, izdavaštva novina i časopisa tu ima velikih iskoraka i pomaka u okviru ali mnogo više izvan Islamske zajednice. Tu su prije svega dva prijevoda Kur'ana dvojice akademika dr. Karića i dr. Durakovića, kompletan prijevod Buharijinog i Muslimovog „Sahiha“. Tu je i prijevod od strane akademika prof dr. Durakovića prvi puta sa arapskog jezika kompletne „Hiljadu i jedne noći“ u okviru izdavačke kuće „Ljiljan“, zatim prijevođa na bosanski jezik sa arapskog „Fikh-Sunneta“ i Gazalijinog „Ihjau-ulumid-din-a“. To su oni najveći projekti uz koje ide „Atlas islamskoga svijeta“, u izdanju Udruženja ilmijje, zatim Haldu-nova „Mukaddima“ u izdanju El-Kalema. Tu su na desetine i desetine drugih vrijednih knjiga. Čitave bibliotetke. Od listova i časopisa koji se javljaju u ovom razdoblju ne mogu se preskočiti „Muslimanski glas“ koji se kasnije štampao pod imenom „Ljiljan“. Taj časopis za politiku, kulturu, vjeru i prosvjećivanje Bošnjaka prestao je izlaziti u ljeto 2005. godine. Naravno, tu je i „Muallim“ koji i danas izlazi. U međuvremenu, principom pečurki poslije kiše: Bihać, Zenica i Travnik postali su univerzitetski centri. Kakve su sada srednje škole, fakulteti i doktorati u usporedbi sa Austro-Ugarskim školstvom može se mirne savjesti i hladnom glavom konstatirati: jača je bila i kvalitetnija austrougarska osnovna četverogodišnja škola od sadašnjih nekih srednjih škola, jača je bila austrougarska osmogodišnja škola od sadašnjih nekih fakulteta, jača je bila austrougarska gimnazija i puna srednja škola od bilo kojeg sadašnjeg magisterija, jači je bio austrougarski fakultet od bilo kojeg doktorata u BiH. Bio bih sretan i ponosan da ovo nije tačno. Ovo razdoblje u cjelini može se ocijeniti kao doba u kome ljudi prihvataju slobodu bez odgovornosti i prava bez obaveza.

Zaključak

Na hajratima počivaju vakufi a na vakufima počiva muslimansko školstvo, obrazovanje i muslimanska kultura i civilizacija. U islamskom poimanju odgoj je sinteza znanja - te'alima i vaspitanja - terbijeta. Fundamentalno pravilo glasi Rabb - vodi i upućuje, roditelj i učitelj - odgaja i podučava, a učenik - uči.

Nema naše i njihove nauke. Ona jeste ili nije nauka, zato što je univerzalna, kao što nema našeg i njihovog auta. Postoji samo ispravno i neispravno auto. Nema našeg i njihovog prava i zakona. Pravo, zakon i nauka ili jesu ili to nisu. Naša nauka je u biti protiv nauke, kao što je naše pravo i zakon, protiv prava i zakona. Što nauka, pravo i zakon dobivaju više očiju oni su sljepiji. Ne zaboravimo, ljudi se u prostoru mogu samo širiti vertikalno naukom i civilizacijom i horizontalno silom i ratom. Vanjski svijet, na ispravan način se dokučuje: naukom, tehnikom, tehnologijom, civilizacijom, zakonom i politikom, a unutrašnji: vjerom, etikom, savješću, kulturom i slobodom. Kao što nauka počiva na posmatranju, preko pet osjetila razumu, umu, sumnji, radoznalosti, udubljenosti, začuđenosti, upitanosti, erosu, inventivnosti, zainteresiranosti, upornosti, metodičnosti, sistematičnosti, znanstvenoj akribiji, pojmovnom instrumentariju, otkriću, izlaganju, objašnjavanju, dokazivanju, genijalnosti pojedinca i težnji da se olakša život, tako vjera, na temelju svojih izvora, počiva na vjerovanju, uvjerenju, povjerenju, svjesnoj i slobodnoj predanosti i pokornosti Bogu. Odvojena od nauke, religija vodi u fanatizam, fatalizam, magiju, fikciju, fascinaciju. Bez vjere, etike i kulture nema Onog, a bez nauke, civilizacije, zakona i politike, sve u slobodi, nema Ovog svijeta. Islam je učenje oba svijeta.

U povijesta islama, kod muslimana se nije zatvarao život u medresama i džamijama, nego se iz njih pravilnim poimanjem i učenjem širio, na sve strane svijeta. Tu važi pravilo nikada ne mogu ljudi ništa ne znati, niti će ikada sve moći znati.

Na Zapadu je jedina stalnost neprestana promjena a kod muslimana neke neminovne promjene (pogotovu u politici, vlasti, državi, interpretaciji i tumačenju) tretiraju se kao nepromjenjivosti. Kao što je na Zapadu najveći problem da je jedino sveto da ništa nije sveto, tako su kod muslimana, usljed neispravnog viđenja teorije i nauke, svete neke stvari (interpre-

tacije) koje to nisu. To ima dvostruku posljedicu. Ne mali broj muslimana kada ulaze u teoriju ili nauku, ulaze na način vjerovanja (bez sumnje, pitanja, istraživanja) a u vjeru na način nauke u smislu relativizacije i višesmislenosti. U okviru teorijskih disciplina i kritičkog sintetički-analitičkog mišljenja muslimanski neutralni alimi bježe i kriju se iza suhe deskripcije, kompilacije, sinkretizma, eklekcizma, golim prijevodima izvan konteksta vremena, prostora, potreba i uvjeta u kojima ljudi žive, ili posežu za beskrajno dugim citatima, a prodava ulema i uslužni duhovi hrle u apologiju i panegirike, ode i hvalospjeve prema moćnicima, a prema sumnjivim licima ili pravim alimima po diktatu moćnika nastupaju sa propagandom, pamfletima, plagijatima, projekcijom, konstrukcijom, demagogijom i ideologijom. Možda se u tome krije odgovor zašto u tekstovima tolikog boja muslimana prevladava: deskriptivna, dekadentna, retrogradna, reciklična, regresivna, rekonstruktivna, retroaktivna, regenerativna, restauratorska, epigonska i samo unazad dinamična i aktivna svijet. Takva svijest oslobađa muslimane vizije, percepcije i planiranja i daje im lažnu nadu da znaju objasniti bilo šta što se dogodilo u prošlosti. Teorija koja počiva na kompilaciji, eklektizmu, apologiji, sinkretizmu, suhoj deskripciji, golim prijevodima izvan vremena i prostora, panegiricima i pamfletima, nikada ne doseže do otvorene, jasne, javne, konkretne, angažirane, razgovjetne i smisleno povezane slike svijeta. Da ponovimo staro pravilo – bez pojedinca i njegovog talenta, invencije, kreacije i genijalnosti ne može ništa nastati, a bez institucije ne može ništa opstati. Temelj nauke je Nijet-namjera (motiv) početka nadareni, talentirani genijalni pojedinci, a garancija, ambijent i okvir opstanka ustanove i institucije društva kroz državu. Islamska tradicija uči i podučava da je odgoj i jedinstvo znanja-tealima i ispravnog ponašanja-terabijeta i da je spoznaja uslovljena moralnim životom. Pet osjetila, razum i um, plus sistem i metod jednako je nauka, ostvarena nauka jednako je civilizacija, a promicana civilizacija na ispravan način jednako je komunikacija. Vjera daje smisao i propisuje život a nauka opisuje i povezuje život. Zato jasno i glasno ponovimo, bilo koje zvanje bez znanja i sposobnosti, u najmanju ruku je krivo predstavljanje. To nije samo amoralno kod onih koji to hoće, nego i pravno-krivično djelo (kod onih koji im to omogućuju i dodjeljuju).

Na kraju, Islamska zajednica i Bošnjaci nikada nisu nadoknadili prazninu u odgoju, podučavanju i obrazovanju koja je nastala ukidanjem mektebi ibtidajija, sibijan mekteba i rušdija. Koliko se kasni ilustruju činjenice: prva štamparija u Sarajevu otvorena je 450 godina nakon Gutenbergove „Galaksije“, prva knjiga štampana na bosanskom jeziku je 1883. godine, a prvi udžbenik u G. H. medresi na bosanskom jeziku štampan je iza 1930. godine. Bošnjaci u cjelini, izuzev časnih izuzetaka, nemaju misao, ideju, viziju, teoriju, strategiju, koncept, program, i plan obrazovanja i školovanja. Od Austro-Ugarske do danas kod muslimana se školstvo i obrazovanje nije uskladilo sa mogućnostima, potrebama i tokovima vremena na temeljima islama. Mnogi i po metodi i po sadržaju i po sistemu ne razlikuju i gube granice između informacija i vještina s jedne i teorije i nauke s druge strane. I oko odgoja ima šumova, jer kako je pisao Hamdija Mulić: „Odgoj nije mehanička vještina, nego rad koji potječe iz duše i srca.“ Nažalost, ima Bošnjaka koji odgoj svode na mehaniku i umjesto odgoja dobija se dresura. Oni misle da je znano i spoznato. Nažalost, nije. Samo ono što je iznutra prožeto razumljivo i smisleno povezano u cjelini svijeta i života je i znano i spoznato. Informaciju i znanje koje ne prati spoznaja su poput otrova umjesto hrane. Diskrepanca između znanog i spoznatog postaje nepodnošljiva. Muslimanski put školstva, obrazovanja i odgoja tu diskrepancu ublažava i nadilazi u jedinstvu vještine, nauke, teorije i odgoja.